

A DICSÓ MŰLT – MÍTOSZ ÉS REALITÁS*

A nemzeti megújulás vagy újjászületés korszakában egész Kelet-Európában, s ezen belül természetesen az ekkor születő szláv nemzeteknél is a történetírás igen jelentős szerepet játszott.¹ A nemzeti mozgalom vezetésében tevékenykedő értelmiségiek közül jónéhányan éppen a történetírás művelésében, népük, nemzetük történetének megírásában látták alapvető feladatukat. Úgy vélték, a nemzet egykori dicső múltjának felidézése az egyik legalkalmasabb eszköz a nemzeti öntudat minél szélesebb körökben való elterjesztésére, s ezzel a nemzeti mozgalom valamiféle tömegbázisának megteremtésére.

A probléma közismert, a nemzeti megújulások történetével foglalkozó szakirodalom épp úgy számon tartja, mint az egyes nemzetek történetírásának a története. Az is közismert, milyen szerep jutott a korszak történetírásában a nemzeti mítoszoknak, a hazai történelem felnagyításának, az európai szerep hangsúlyozásának. Rövid közleményünkben nem is az a célunk, hogy az ismert megállapításokat és értékeléseket újból összegezzük. Inkább arra szeretnénk kísérletet tenni, hogy feltárjuk a történetírás belső mechanizmusát, a mítoszok létrejöttének és idővel visszaszorulásának, a realitáshoz, a történeti valósághoz való közeledésnek az útját, néhány szláv történetíró példáján keresztül. A szlávok soraiban az oroszok ebben a korszakban lényegesen más helyet foglaltak el, hiszen megvolt saját önálló államuk, egy európai nagyhatalom, náluk tehát a nemzet múltbeli nagyságának a felidézése nem tűnt annyira elsőrendű feladatnak. Éppen ezért az orosz történetírókat nem is tárgyaljuk, s figyelmünket a kis, valamilyen nagy birodalom fennhatósága alatt élő szláv népek történetírására, annak néhány tipikus képviselőjére fordítjuk.

Az első kérdés, amelyre röviden utalnunk kell, bár eléggé ismert általánosságában, az, milyen indokok alapján láttak egyáltalában hozzá a történetírók nemzetük történetének feldolgozásához. A választ előlegezhetjük, hiszen nyilvánvaló: nemzetük elfelejtett, sőt tudatosan elhallgatott múltját akarták bemutatni.

Paiszj, a hilendari kolostor szerzetese 1762-ben elkészített szláv-bol-

*Hungaro-Slavica, 1983. 211–219.

gár történetének előszavában megírta: „Szükséges és hasznos számotokra, hogy tudjátok, ami ismeretes atyáitok tetteiről, ahogy a többi népek és törzsek is ismerik saját nemzetségüket és nyelvüket, van történetük, és minden írni-olvasni tudó közülük ismeri, elbeszéli és büszkélkedik vele.”²

Jovan Rajić, a dél-magyarországi szerb kolostorfőnök bizánci, latin, dalmata és magyar történetírók munkáiból állította össze a bolgárok, horvátok és szerbek, de főképp a szerbek történetét tárgyaló művét, a többi történetíró példája ösztönözte, hiszen mindegyik megírta a maga államának a történetét. Ugyanakkor rágalmazták a szerb nemzetet, elhallgatták dicsőségét.³ Ezen kellett segítenie. Fő célja természetesen a haza felélesztése volt.

Paiszij és Rajić még inkább a felvilágosodás előtti, vagy legfeljebb korai szakaszának képviselői, a nemzeti mozalmak kezdetén álltak. Joachim Lelewel a lengyel mozgalom sokkal későbbi szakaszában, a felvilágosodáson túli romantikus történetírást képviselte.⁴ De ő is éppen úgy fogalmazott tulajdonképpen; a történetírás akkor teljesíti feladatát, ha a nemzethez szól, annak céljait szolgálja.⁵

František Palacký, a cseh mozgalom vezéralakja, a történetírói iskolázottságnak ugyancsak magas fokán állt, Lelewelhez hasonlóan.⁶ Nagy cseh története bevezetőjében már arról írt, hogy a történetírónak az igazságot kell keresnie (vagyis a nemzeti elfogultságon felülemelkednie). „A szláv történetírókra annál szentebb kötelesség hárul, hogy nemzetük régi múltjának az eddiginél alaposabb ismeretéről gondoskodjanak, és szorgalmasan ne a nemzeti dicsekvést és kérkedést keressék, hanem az igazságot és mindig csak az igazságot.”⁷ Csakhogy a jelenben, írja, hogy feladatainak megfelelhessen, csehnek kell lennie. „Ha érthetetlen szavakkal fogunk szólni a nemzethez, eleve magunk tesszük tönkre munkánk hasznát.”⁸ Vagyis végső fokon éppen úgy a nemzeti mozgalmat kívánta szolgálni, mint majd egy évszázaddal korábban Paiszij atya.

Kissé más jellegű két korábbi szlovák történetíró, Juraj Papánek és Juraj Sklenár munkássága. A magyar uralmi igényekkel szemben a szlovák nép egyenjogúságát akarták történeti érvekkel igazolni. De, mint egyik mai kutatójuk Ján Tibenský finoman kielemezi, ezt a szándékukat éppen séggel nem fejtették ki olyan egyértelmű formában, mint az eddig említett történetírók, nehogy vitafeleik a nemzeti elfogultság bélyegét süssék rájuk. Éppen a szélesebb magyar haza egységét emlegették, hogy nézeteiket elfogadtassák.⁹ Végeredményben persze valahol ők is ugyanazokat a nemzeti célokat szolgálták, mint a többiek.

Mítoszt említünk a címben, mítoszlól beszéltünk már az imént is. Itt a helye, hogy tisztázzuk: olyan jelenségeket értünk ezen, hogy a történetírók a történeti valóságot megszépítik, nemzetük történeti szerepét felnagyítják, a történeti valóságtól elszakadva netán mondákat jegyeznek fel történeti valóságként, személyeket, eseményeket emlegetnek, amelyek nem is voltak.

Hadd idézzünk néhány példát, hogy kissé világosabb legyen, mire is gondolunk voltaképpen. A szlávok Noé fiától, Jafettól való származását nem is vetjük fel, évszázadokon át közhely volt. De Paiszj például a közel két évszázados bizánci uralmat mindössze 70 évre zsugorítja össze.¹⁰ Véleménye szerint Joan-Kaliman (vagyis Kalojan) uralkodása idején a szerbeket, a magyarokat és az albánokat is meghódította, Bulgária határai ekkor Budáig, Velencéig és Lengyelországig terjedtek.¹¹

Rajíc a szlávokat a szkítákkal, a hunokkal és a gótokkal azonosította, ezek csak a szláv nép különböző nevei.¹² A vandálok nem németek voltak, nevük nem a wandeln igéből származik, hanem a vanĕ dalej kifejezésből, ami állandó vándorlásaikra utal, vagyis ők is szlávok voltak.¹³ Az avarok szláv voltát vitatták, de Rajíc Constantinus Porphyrogenetus nyomán bizonyította szláv voltukat.¹⁴ Vagy egy más jellegű példa Rajicból: Stefan Lazarević idején Szerbia belső berendezése ugyanolyan volt, mint a korabeli Angliáé, a két kamarás országgyűléssel és egyéb állami intézményekkel.¹⁵

Papának azt az álláspontot képviselte, hogy a szlávok örményországi őshazájukból először a Volga és a Visztula közti területre vándoroltak, ahol szkita és szarmata néven ismerték őket (a felvilágosodást képviselő Papának tehát ugyanazt vallotta, mint Rajic és még sokan mások természetesen), innen pedig a Tátrától délre elterülő vidékre jutottak, erről a helyről vándoroltak azután szét, vagyis jóformán minden szláv nép a szlováktól származik.¹⁶ A kereszténységet maguk az apostolok kezdték köztük terjeszteni, Fritigilda nevű királynőjük pedig 396-ban négy püspökséget alapított. Hosszú névsort közölt a szlovák királyokról is, uralkodásuk dátumával.¹⁷

Nyilvánvaló, hogy Lelewelnél vagy Palackýnál ilyen jellegű megállapításokkal nem találkozunk. De Lelewel is jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított a Jagello-kori Lengyelországnak Európa fejlődésében, mint az reális.¹⁸ A feudalizmus szerinte lehetetlenné tette a nemzeti öntudat kifejlődését. A szláv- és a skandináv államokban azonban nem alakult ki a feudalizmus, ezért ennek hátrányai sem nehezítették meg fejlődé-

süket.¹⁹ A szkiták nála már éppenséggel nem a szlávokkal azonosak, vagy azok ősei, hanem a többi európai nemzeté.²⁰ Ismeretes Lelewel figyelemreméltó párhuzama Lengyelország és Spanyolország fejlődése között, ami a maga korában tudományos szempontból egyedülálló, de itt is találkozunk olyan szembeállításal, hogy Spanyolország fejlődésében az eretneküldözés az egyik lényeges mozzanat, ezzel szemben Lengyelország mindig a vallásszabadságot képviselte.²¹ Az abszolutizmust a szláv országokban a szláv nép génusza ellenére vezették be²² (tegyük hozzá, hogy abszolutizmuson Lelewel a koraközépkori királyi hatalmat érti).

Az államalakulás előtti kor szláv erényeit Lelewel nem egy esetben hirdette. S ebben a vonatkozásban teljesen egy alapon állt Palackýval, aki ugyancsak hosszasan ecsetelte a szlávok eredeti szabadságát, egyenlőségét és szelidségét a harcias németekkel szemben.²³ Vagy hogy más jellegű példát idézzünk Palackýnál: az amúgy is legendás Krok szerinte valószínűleg a 7. századi szláv uralkodó, Samo leszármazottja.²⁴ A középkori cseh államban az alsó osztályok nagyobb szabadságot élveztek, mint bárhol a korabeli Európában.²⁵ 1867-ben, az osztrák-magyar kiegyezés és a csehek kismizmzése miatt érzett csalódását igyekezett kompenzálni annak megállapításával, hogy a husziták diadalmas hadjárataik idején az egész kereszténységet legyőzték.²⁶

Nem kétséges, hogy ezeket a példákat vég nélkül lehetne folytatni. A középkori állam a maga területi kiterjedésével (szomszédai rovására), az őslakosság a későbbi betolakodókkal szemben, a nemzet európai szerepe – a közhelyek mindenfelé visszatérnek, csak éppen más nemzet színeibe öltöztetve.

Csakhogy ugyanígy lehetne vég nélkül sorolni azokat a megállapításokat, amelyek akár a legújabb kutatások megvilágításában is többé-kevésbé megfelelnek a történelmi valóságnak. A kezdetekben ezek a megállapítások is még erősen keverednek a mondai elemekkel. Paiszj egy helyen arról írt hogy Trivelija alatt a magyarok a bolgárok adófizetői. Ez a király 703-ban vette fel a keresztséget, szentté is avatták, ő volt az első bolgár törvényhozó.²⁷ Paiszj azonban itt a történelmi Tervel kán alakját összekeveri Boriszéval, amit Tervelről mond, voltaképpen Boriszról szól, és ebben a vonatkozásban már nagyjából megfelel a történelmi tényeknek.

Ha Rajíc művének első kötetében még tömegével találhatunk naiv elképzeléseket, a továbbiakban egyre inkább a történelmi valóságot tárja fel. Persze, mint maga is panaszkodott rá, elsősorban az uralkodók tetteiről tudott beszámolni, mert arra vonatkozólag talált adatokat forrásaiban.²⁸ De ezek az adatok már valóban hitelesek.

Papának a nagymorva államról már a saját korában ismert források alapján eléggé reális képet tudott alkotni.²⁹ S ha Sklenár a nagymorva állam földrajzi elhelyezésében ezzel gyökeresen szemben is áll, mert a szerbiai Morava folyó mellé helyezi,³⁰ ezzel akkor és azóta, sőt legújban is felvetett megoldásokat előlegezett.³¹ (Más kérdés, hogy erre azért volt szüksége, hogy a magyarok honfoglalásának az akkor elfogadottal szemben más útvonalat jelölhessen ki.)

Nyilván felesleges volna példákat hozni arra, hogy Lelewel vagy Palacký munkái mennyire felelnek meg a történeti valóságnak. Lelewel a középkori és kora-újkorai lengyel állam politikai történetéről épp úgy a tényeknek megfelelő képet adott, mint Palacký a középkori cseh államéről, hiszen mindketten, romantikus felfogásuk mellett, az akkorra már Európa-szerte kibontakozott kritikai történetírás módszereit alkalmazták. Csak egy korai példát hadd idézzünk Palackýtól, 1822-ben Bartolomej Kopitar felkérésére írt tanulmányt a cseh nyelvről, s ebben megállapította a szlávok összetartozását nem jafetida vagy szkita származásuk alapján, hanem nyelvészeti érveléssel: a legtermékenyebb gyökérszók legalább 8/10-e közös valamennyi szláv nyelvben.³² A mennyiségről lehet vitatkozni esetleg, a tudományos érvelés már kifogástalan. A forrásokhoz való szigorú ragaszkodást mutatja Lelewelnek 1843. december 17-én Leonard Chodźkóhoz írt levele, amelyben arra utal, hogy az emigrációban nem tud már Lengyelország történetével foglalkozni: „kérem! az ujjamból szopjam?”³³

S itt álljunk meg egy pillanatra: adatokat és idézeteket még ezerszám lehetne hozni, egy azonban bizonyosnak látszik. A történetírók műveiben, voltaképpen már Paisziótól kezdve, végeredményben számszerűleg, mennyiségileg voltaképpen a történelmi valóságnak megfelelő, vagy ahhoz közelálló, a korabeli szinten elérhető megállapítások messze a nagyobb részt tették ki. Ezt az impresszionisztikus jellegű megállapítást persze voltaképpen széles bizonyító anyaggal kellene alátámasztani. Ez viszont akár csak egy történetíró esetében is roppant időigényes és fárasztó feladatot jelentene, s számos módszertani kérdést is felvetne: ha mennyiségi megragadásra törekszünk, vajon mit tekinthetünk egységnek, évszámokat, neveket, adatokat, csatákat, társadalmi rétegeket...?

Elégedjünk meg pillanatnyilag az impresszionisztikus megállapítással. Nyilván azért hat eltúlzottnak vagy egyszerűen nem bizonyítottnak, mert megszoktuk ennek a korszaknak a történetírásával kapcsolatban, hogy sok benne a mítosz, magunk is ebből indultunk ki cikkünk elején.

Csakhogy két dolgot kell itt figyelembe venni. Az egyik: a Paisziótól

Palacký-ig terjedő sorban, úgy véljük, eléggé nyilvánvaló, hogy a történeti valóságnak megfelelő megállapítások száma, mennyisége egyre inkább nő.

A másokra már az imént utaltunk a mennyiség megállapításának nehézségével, és itt világosan kitűnik az is, hogy a pusztán mennyiségi érvelés a történetírásban sokszor nem elegendő, mert elvész a minőségi különbség. Cirill és Metód morvaországi missziójának évszáma is egy történeti megállapítás, és a nagymorva állam területi elhelyezkedése is egy történeti megállapítás, Stepan Dušan uralkodásának évszámai is egy megállapítás, és a szerb nép eredetének megállapítása is egy megállapítás. Világos, hogy a két ellentétpár mégsem azonos nagyságrendű. Egy nép etnogenezise, vagy egy állam területi kiterjedése, hogy ennél a két taláalomra kiragadott példánál maradjunk, mégis jelentősebb történeti megállapítás egy-egy évszám pontosságánál. És éppen ezekben a jelentősebb, fontosabb vonatkozásokban jelentkeztek a mítoszok, az eltérések a történeti valóságtól. Ezek voltak a szembeűnők, ezek ragadták meg a kortársak és utódok figyelmét. És nem utolsósorban: végül is ezek kedvéért íródtak jórészt a történeti munkák, ezeknek volt meg a konkrét korabeli funkciójuk. Indokolt tehát, hogy ezeket emelték ki eddig is. De azért nem szabad megfeledkezni a másik oldalról, a történeti tényeknek megfelelő megállapítások eleve is elég magas és az idő során egyre növekvő számáról.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy történetíróink megállapításait koruk ismereti szintje, pontosabban általuk elérhető ismereti szintje szabta meg. Hogy ez Paiszj és Palacký esetében különböző, azt nemcsak a köztük eltelt közel egy évszázad szabja meg, hanem az a körülmény is, hogy Palacký, elsőként a nem katolikus történetírók közül a vatikáni levéltárban is folytathatott kutatásokat, Paiszj meg csupán Athosz-hegyi meg bulgáriai és délmagyarországi ortodox kolostorok könyvtárait búvárolta.

Paiszj beszámolt róla, hogy sokféle keresett adatokat a bolgár cárokról és szentekről, de nem talált többet, mint amennyit könyvében megírt.³⁴ Azt is tudjuk tőle magától, hogy Mavribur,³⁵ vagyis Mauro Orbini volt egyik fő forrása, az *Il Regno degli Scavi*.³⁶ Rajiánál már emlegettük, milyen széleskörű kutatást végzett,³⁷ egy helyen Aeneas Sylviust említi, de Lomonosovot is, a magyar történetírók közül a régebbi Istvánfyt és a kortárs Pray-t.³⁸ Világos, hogy Lelewell vagy Palacký már nem korábbi feldolgozásokat tartottak történeti forrásoknak, hanem a korai elbeszélő források mellett az egyéb írott forrásanyagra is kiterjeszkedtek. Már Papánékkal kapcsolatban említettük Tibenský megállapítását, hogy a maga korában ismeretes forrásokat felhasználta, még pápai okleveleket is.³⁹

Azt is hozzátehetjük, hogy végül is minden megállapításukat forrásokból vették, vagy abból, amit a maguk korában és a maguk szintjén forrásnak tartottak. Papánek a maga hosszú névsorát a szlovák királyokról ugyancsak nem maga találta ki, hanem Tomáš Pešina z Čechorodu Mars Moravicus című, 1677-ben megjelent, barokk munkájából másolta ki,⁴⁰ tehát forrást idézett.

Vagy egy jóval későbbi és tekintélyes példa. Manapság köztudomású, amit már Josef Dobrovský sejtett annak idején, s amit legkésőbb Masaryk bizonyított be, hogy a Králové Dvůr-i és Zelená hora-i kéziratosokat Václav Hanka hamisította. De köztudomású az is, hogy Palacký még teljesen hiteleseknek tartotta, 1858-ban is erről írt, úgy vélte, Dobrovský, ha tovább él, belátta volna tévedését. Kopitar, aki kezdettől fogva hamisítványnak tartotta, Palacký szerint nem tudományos megfontolásból fordult a kéziratok ellen, hanem személyes indokokból.⁴¹

Vagyis Még Palackýnál is találkozunk a forráskritika hiányosságával. Nyilvánvaló, hogy néhány évtizeddel korábban még kevésbé kérhetjük ezt számon. Lelewl könnyen megtehetette, hogy a Lech-ről, Čech-ről és Rus-ról, mint a megfelelő népek ősatyjairól szóló legendát elvetette, azzal, hogy ezek csak kitalált nevek, az ilyen mesékből semmi haszna a tudománynak.⁴² De már Rajić is voltaképpen forráskritikát alkalmazott, amikor megállapította: nem igaz, hogy a Nemanjidák Nagy Konstantintól származnak, ahogy egyes szerb források írják, hiszen a kettő között túl nagy az időbeli távolság.⁴³

A mítoszok és túlzások tehát ugyanúgy forrásokból (vagy forrásnak tartott munkákból) kerültek elő, mint a hiteles adatok. Az írott és nyomtatott szó iránti áhitatos tisztelet, amely már a tény, a leírás alapján a hitelességet is elismerte, még erősen hatott a korszakunk kezdetén működött történetírókra. A forráskritika, mint alapvető módszer, éppen az általunk tárgyalt évtizedekben kristályosodott ki, vált mindennapos gyakorlattá. Történetíróink tehát csak a forráskritika hiányos kezelésében, vagy egyáltalában hiányában marasztalhatók el minden bizonnyal.

Másik, és voltaképpen megoldhatatlan kérdés: mennyire volt tudatos a mítosz-teremtés, a történeti valóságtól való elrugaszkodás, a nemzet szolgálatában, amely kétségbevonhatatlanul tudatos törekvés volt. Tibenský Papánekkel kapcsolatban felvetette ennek a lehetőségét, szerinte Papánek talán tudatosan is szépített a szlovák, illetve az ezzel olykor azonosított szláv nép múltjának bemutatása során.⁴⁴ Persze Tibenský is csak feltételezte ezt. S ha Papáneknél lehetségesnek tartjuk, miért ne volna lehetséges Pai-

szijnál és Rajiálnál, de akár Lelewelnél és Palackýnál is. Persze ugyanennek a fordítottja is érvényes. Mindegyik források alapján dolgozott, forrásokra hivatkozott. Tudatosan igyekezett volna hamisítani, a nemzeti célok érdekében?

A kérdés alkalmasint mindig is nyitott marad, hiszen nincs objektív kritérium megválaszolására. Talán más úton közelíthetünk hozzá, anélkül hogy eldönthetnénk. Az eddigi fejtegetések során ugyanis egy alapvető módszertani hibát követtünk el, igaz, korábban egyszer óvatos formában és részben utaltunk rá. Válogatás nélkül összekeverten vetettünk fel ugyanis példáink során ténykérdéseket és értékeléseket egyaránt. Hogy mikor volt a morvamezei ütközet, az ténykérdés, hogy a szlávok eredetileg békések, már értékelés. Vagy hogy még egy ellentétet vegyünk elő Palackýnál: hogy milyen ütközetekben győztek hadjárataik során a husziták, hol, mikor stb. – ez ténykérdés. Hogy ezek során az egész korabeli kereszténységet legyőzték, az már a tényeken túlmutató értékelés kérdése.

Világos, hogy a kettő nem azonos. A valóságtól való eltérés a tények vonatkozásában inkább az általunk vizsgált régebbi történetírókra jellemző, a későbbiek ezen a téren már hitelesek, náluk az értékelésbeli eltérések a szembetűnők. Nyilvánvaló, hogy a forráskritika fejlődésével, a feltárt források egyszerű mennyiségi gyarapodásával párhuzamosan a tényektől való eltérés lehetősége egyre szűkül, hacsak nem gondolunk a tudatos hamisításra. Az értékelésben, egy-egy jelenség hatásának, jelentőségének a megítélésében viszont a kezdetekben is megmutatkozó eltérési lehetőségek továbbra is fennmaradnak. Ez a mítoszok útja is: a ténybeli valótlanságoktól az értékelésben elkövetett hibákig és túlzásokig. Hozzátehetjük: ez utóbbiaknál nehezebb az eltérés feltárása és bebizonyítása, míg a tények esetében viszonylag könnyű. Ugyanakkor ez az oka annak, hogy a ténybeli eltérések sokkal szembetűnőbbek, utólag sokkal inkább bírálhatók. Úgy tűnik, a korszak történetírói mítoszai közül a ténybeli eltéréseket tartják ma is számon mítoszként, s az utókor sokkal kevésbé érzékeny az értékelésekben meghúzódó eltérésekre a valóságtól. Végtére is nem biztos, vajon a ma történettudománya megszabadult-e már mindenféle értékelésbeli mítosztól, amelyet ebből a korból örökölt, vagy később hozott létre. A maguk korában ezeknek a mítoszoknak a nemzeti mozgalom szempontjából mindenképpen pozitív szerepük volt.

Jegyzetek

1. *Ernst Birke, Eugen Lemberg* (réd.), Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa. Ergebnisse einer wissenschaftlichen Tagung des J. G. Herder-Forschungsrates über die geistige Lage der Ostmitteleuropäischen Völker. Marburg/Lahn 1961; Emil Niederhauser, Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de la renaissance nationale en Europe orientale: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18, 1972, 40–73.
2. *P. Chilendarski*, Slavjano-balgarska istorija. Sofia 1972, 41; Paisij Chilendarski i negovata epoha. Sofia 1962.
3. *J. Rajić*, Istorija raznych slavenskich narodov naipače že bolgar, chorvatov i serbov... Budin 1823², I, XV–XVI et II, 151; *N. Radojčić*, Srpski istoričar Jovan Rajić. Beograd 1952.
4. *S. Kieniewicz*, Samotnik brukselski. Warszawa 1960; Studia Lelewelowskie: Kwartalnik Historyczny 1961, N° 4; Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela. Referat i głośno dyskusyjne z sesji naukowej UAM zorganizowanej ku uczczeniu setnej rocznicy śmierci. Poznan 1962.
5. *J. Lelewel*, Dzieła, VII. Warszawa 1961, 80.
6. *M. Jetmarová*, František Palacký. Praha 1961.
7. *F. Palacký*, Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Praha 1926, 55.
8. Palackého spisy drobné, III. Praha 1898, 333.
9. *J. Tibenský*, J. Papánek–J. Sklenár. Obrancovia slovenskej národnosti v XVIII. storočí. Martin 1958, 66.
10. *P. Chilendarski*, op. cit. 99; *J.F. Clarke*, Father Paisi and Bulgarian history. In: Essays on Honor of Lawrence B. Pacard. Ithaca 1954, 258–283; *G. Schischkoff*, Otec Paisij von Chilendar und seine „Istorija slavjanobalgarskaja“. Südostforschungen 1962. Ergänzungsheft. München 1963.
11. Ibid. 113.
12. *J. Rajić*, op. cit. I, 10, 12, 15.
13. Ibid. I, 120.
14. Ibid. I, 209.
15. Ibid. III, 116.
16. *G. Papánek*, Historia gentis slavae. Quinque-Ecclesiis, 1780, cap. VII.
17. Ibid.
18. *J. Lelewel*, Dzieła, VII, 283.
19. *M.H. Serejski*, Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela. Warszawa 1958, 333.
20. Ibid. 212.
21. *J. Lelewel*, Paralela Hiszpanii z Polska. In: J. Lelewel, Dzieła, VIII. Warszawa 1961, 233.
22. *J. Lelewel*, Betrachtungen über den politischen Zustand des ehemaligen Polens und über die Geschichte seines Volkes. Brüssels–Leipzig 1845, 24.
23. *F. Palacký*, Dějiny... 7, 45.
24. Ibid. 29.
25. Ibid. 341.
26. Ibid. 1137.

27. *P. Chilendarski*, op. cit. 59, 67.
28. *J. Rajić*, op. cit. II, 347–348.
29. *J. Tibenský*, op. cit. 32.
30. *G. Szklenár*, *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum incursus et ingressus. Posonii 1784.*
31. *I. Boba*, *Moravia's History Reconsidered. A reinterpretation of Medieval Sources.* Hague 1971; *P. Püspöki Nagy*, *Nagymorávia fekvéséről: Valóság* 21, 1978, No 11, 60–82.
32. *F. Palacký*, *An- und Aussichten der böhmischen Sprache und Literatur vor 50 Jahren.* In: *Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen aus den letzten fünfzig Jahren. Als Beitrag zur Zeitgeschichte.* Prag 1874, 37.
33. *Listy emigracyjne Joachima Lelewela. III.* Warszawa 1952, 97.
34. *P. Chilendarski*, op. cit. 199.
35. *Ibid.* 46–47.
36. *M. Orbini*, *Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni.* Pesaro 1601. Valójában Sava Vladislavjević 1722-ben I. Péter rendeletére kiadott kivonatát használta.
37. *Munkájának I. kötetében, a lapszámozás nélküli bevezetés végén közli a felhasznált források jegyzékét.*
38. *J. Rajić*, op. cit. I, 24.
39. *J. Tibenský*, op. cit. 32–33.
40. *Ibid.* 85.
41. *F. Palacký*, *Handschriftliche Lügen und paläographische Wahrheiten.* In: *Gedenkblätter...* 215–217.
42. *J. Lelewel*, *Dziela*, VII, 40–41.
43. *J. Rajić*, op. cit. II, 350.
44. *J. Tibenský*, op. cit. 68.